

Олександр ДІДЕНКО,

доктор педагогічних наук, професор,
провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу
Національної академії Державної прикордонної служби України
ім. Б. Хмельницького, м. Хмельницький

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті наведено деякі аспекти формування моральної культури та професійного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Автором зроблено висновок, що соціально-економічні та політичні умови, в яких опинилися українські правоохоронні органи та силові структури держави, вимагають ретельного аналізу різних аспектів формування моральної культури та професійного виховання. Йдеться про те, що потрібно здійснити ревізію форм і методів професійного виховання курсантів та експертну оцінку його змісту з позицій європейського досвіду підготовки армійських офіцерів, співробітників правоохоронних органів та досвіду проведення антитерористичної операції на сході України.

Ключові слова: професійне виховання, моральна культура, майбутні офіцери-прикордонники, морально-етичні цінності, ціннісні орієнтації, курсанти, система виховної роботи.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Проблема формування моральної культури є частиною загальної соціальної проблеми взаємовідносин між людьми, яка визначається суспільними відносинами, ідеологією та суспільною мораллю. В умовах побудови демократичного суспільства з європейськими цінностями – це частина проблеми педагогічного аспекту гуманізму, професійної етики, питань відповідності змісту морального виховання характеру суспільної моралі як важливої об'єктивно існуючої закономірності освітнього процесу [1]. На сучасному етапі розвитку громадянського суспільства в Україні особливе значення має виховання високоморальної особистості громадянина – патріота своєї країни. Здобуття вищої освіти молодими людьми передбачає не лише формування інструментальної сфери особистості (засвоєння систематизованих знань,

набуття умінь, практичних навичок і способів мислення), а й формування в курсантів ціннісно-мотиваційної сфери, основою якої є моральна культура, професійні, світоглядні й громадянські якості, а також морально-етичні цінності. Моральна культура має два основні аспекти: 1) цінності; 2) регулятиви.

Моральні цінності – це етичні чесноти, головними з яких є розсудливість, доброзичливість, мужність, справедливість. Серед моральних цінностей у громадянському суспільстві визнаються чесність, вірність, повага до старших, працьовитість, патріотизм. Ці цінності, представлені в їх бездоганному, абсолютно повному і досконалому виразі, виступають як етичні ідеали. Це означає, що моральна культура суспільства існує в історії людства як сукупність (система) моральних цінностей (правил, норм, принципів, ідеалів), що усвідомлюються на теоретичному та буденному рівнях. Рівень розвитку моральної культури визначається залежно від орієнтації її на загальнолюдські, класові чи національні моральні цінності.

Морально-етичні цінності – це різні форми вираження моральних вимог, зокрема норми і принципи моралі, моральні ідеали, поняття добра, справедливості, честі, гідності, обов'язку тощо [2]. Моральні цінності можуть стати фактором морального ставлення до дійсності тільки тоді, коли виявляються в реальній поведінці, вчинках людей. Саме у практичній діяльності, у конкретних вчинках майбутній офіцер виявляє свої моральні цінності.

Моральні регулятиви є правилами поведінки, орієнтованими на зазначені цінності. Кожен індивід обирає ті з них, які найбільш підходять для нього. Серед них можуть бути і такі, які не схвалюються оточуючим середовищем. Але в кожній суспільній культурі є певна система загальновизнаних моральних регуляторів, які за традицією є нормами моралі. Це означає, що моральна культура є об'єктивацією уявлень, поглядів, переконань, тобто моральної свідомості через поведінку, діяльність, вчинки людей, що оцінюються з позицій гуманізму.

Отже, моральну культуру можна визначити як спосіб засвоєння, передачі і розвитку моральних цінностей, як систему моральних відносин, що встановлюються внаслідок втілення моральних уявлень через моральні дії. Вони відображають певний рівень розвитку суспільних зв'язків (між індивідами, між індивідом та групою чи суспільством, між групами, прошарками, класами тощо).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор дозволяє стверджувати про те, що проблеми професійного виховання та формування моральної культури майбутніх офіцерів є предметом уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Оскільки предметом уваги є моральне виховання курсантів у вищому військовому навчальному закладі (далі ВВНЗ), то в першу чергу заслуговують на увагу дослідження, у яких так чи інакше розглядалася ця проблема. Йдеться про праці Г. Артюшина, І. Грязнова, В. Зеленого, Ю. Івашкова, М. Козяра, С. Крука, В. Мірошніченко, Є. Потапчука, О. Сафіна, О. Ставицького, О. Торічного, В. Ягупова. У їхніх публікаціях проаналізовано шляхи вдосконалення навчання та виховання у ВВНЗ, розкрито питання моральної та правової відповідальності майбутніх офіцерів, формування їх свідомості та дисциплінованості.

Однак, на сьогодні склалася ситуація, коли немає чіткої відповіді на запитання: якими ж морально-етичними цінностями повинен володіти майбутній офіцер? Справа в тім, що чинними нормативними документами цей аспект практично не регламентується. Дуже опосередковано лише деякі з ціннісних орієнтацій представлено в освітньо-професійній програмі підготовки випускника Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Інших чітких посилань на те, якими моральними та професійно-особистісними якостями повинен володіти майбутній офіцер, просто немає. На час вступу до навчального закладу таке дослідження не проводиться, а під час навчання здійснюється лише комплексне соціально-психологічне обстеження курсантів. Така невизначеність є перешкодою у

розробці системи виховної роботи з персоналом, оскільки її основними системотвірними чинниками є мета і завдання, що мають дати відповідь на запитання: якою має бути особистість офіцера, які ціннісні орієнтації та якості потрібно формувати і розвивати в курсантів упродовж 4-х років навчання у вищому навчальному закладі, чому саме ці якості, а не інші мають стати об'єктом уваги викладачів, офіцерів і психологів? І це є однією з нагальних проблем у професійному вихованні майбутніх офіцерів-прикордонників, яку потрібно вирішити найближчим часом.

З огляду на це **метою статті** є спроба повернути увагу до проблеми професійного виховання та формування моральної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розв'язання анонсованої проблеми потрібно розпочати з побудови моделі особистості офіцера Держприкордонслужби, у якій на основі експертної оцінки із залученням керівників органів охорони кордону, науково-педагогічного складу, а також досвідчених вихователів і науковців слід передбачити чіткий перелік інструментальних і термінальних цінностей, професійно важливих якостей випускника. І це визначатиме подальші напрями виховання, його зміст, який у першу чергу буде відображатися у навчальних дисциплінах циклу гуманітарної підготовки. Зазначена модель особистості офіцера визначатиме принципи, форми і методи виховної роботи, мету і зміст заходів, які необхідно буде проводити у позанавчальний час. Крім того періодичний моніторинг вихованості випускників за чіткими індикаторами, які також потрібно визначити і обґрунтувати, дозволить оперативно, а головне, обґрунтовано вносити корективи в організацію та зміст виховання курсантів.

Ще одна проблема, яку потрібно озвучити – це зміст та рівень сформованості ціннісних орієнтацій майбутніх офіцерів. При цьому потрібно вказати на декілька тенденцій. По-перше, першокурсники вже мають сформовану ціннісно-мотиваційну сферу, яка є базисом для подальшого професійного виховання.

По-друге, як свідчать результати спостережень, курсантами вищих військових навчальних закладів стають не найкращі представники української молоді. Про це свідчить, наприклад середній бал ЗНО абітурієнтів українських вишів, або навіть те, що наші курсанти значно менше, ніж студенти читають художню літературу. По-третє, сутність моральних цінностей не змінювалася від Конфуція до наших часів, а лише доповнювався їх список, проте ставлення до них та їх вияв у житті змінюється постійно.

По-четверте, у кожної людини “список” цих цінностей дуже індивідуальний. Це залежить від виховання в сім’ї, школі, впливу навколишнього середовища тощо.

Зазначені тенденції яскраво проілюстрували дані дослідження, що було проведено з курсантами різних курсів і результати якого є досить красномовними.

Для визначення ціннісних орієнтацій курсантів було використано “Експрес-діагностику”, завдяки якій курсанти оцінили значущість для себе 16 тверджень.

Аналіз результатів дозволив з’ясувати, що найбільше значення для курсантів мають сімейні цінності, зокрема перебування в колі сім’ї, родина, вдале одруження або заміжжя.

На другому місці знаходяться професійні цінності: робота або служба, яка приносить радість і задоволення, а також кар’єра.

На третьому місці – соціальні цінності, серед яких “знайомство з новими людьми”, “дружба”, “стосунки”. Далі йдуть фінансові цінності (“високооплачувана робота”, “дорогі автомобілі, одяг, будинок і т. д.”), потім інтелектуальні цінності (“інтелектуальний розвиток”, “читання літератури, перегляд освітніх передач, самовдосконалення”) та фізичні цінності (“заняття спортом”, “корисне харчування”). Найменшу кількість балів курсанти виставили твердженням, що стосувались суспільних цінностей (“участь у громадській діяльності”, “робота на добровільних засадах у громадських організаціях” та духовних (“релігія”, “медитація, міркування, молитви і под.”)).

Проведене дослідження дозволяє говорити про певні закономірності. Так, наприклад, досить значний відсоток курсантів високо оцінюють значення соціальних цінностей, які, стосуються спілкування, стосунків та знайомства з людьми, одночасно не виявляють великого прагнення працювати для суспільного блага чи на безоплатній основі. До 80 % опитаних курсантів високо оцінюють важливість опанування професією, але розглядають її швидше в аспекті корисності для себе, а не для інших людей чи суспільства загалом. Досить виразним є також переважання у їхніх орієнтаціях матеріальних аспектів. Так, наприклад, у деяких навчальних групах фінансовим цінностям респонденти поставили 70–80 балів зі 100 можливих, у той час як духовним поставили близько 50 балів.

Крім того проглядається закономірність між рівнем успішності курсантів і тим, яке значення для них мають такі притаманні сучасному суспільству цінності, як здоровий спосіб життя, удале одруження або заміжжя, релігія, заняття спортом, інтелектуальний розвиток, кар'єра, література, самовдосконалення, матеріальні блага та інші. Так, наприклад, у навчальних групах, де домінують матеріальні цінності, прагнення до достатку, вигідного одруження або заміжжя, рівень успішності зазвичай є нижчим, ніж серед навчальних груп, де перевага надається духовним ціннісним орієнтаціям, інтелектуальному розвитку, читанню літератури, саморозвитку.

Окремо хотілося б наголосити на проблемі використання української мови курсантами, оскільки мова є також цінністю. Події на сході України та в Криму черговий раз є підтвердженням того, що недооцінка важливості належної мовної політики може призвести до критичних наслідків. У контексті дослідження того, наскільки українська мова сприймається як цінність у курсантському середовищі, майбутнім офіцерам було запропоновано зазначити, у яких пропорціях (%) вони використовують українську та російську мови. Узагальнення отриманих даних дозволило зробити висновок, що курсантське середовище є відображенням українського суспільства.

Так, наприклад, на прохання зазначити, у яких пропорціях використовується у побуті українська та російська мови, переважна більшість вказали 90/10 або 80/20. Однак майже 20 % опитаних зазначили, що завжди спілкуються українською мовою, ще близько 10 % використовують її у відношенні 70/30. Але є й такі, які переважно спілкуються російською.

Причин такої ситуації багато, і вона є віддзеркаленням суспільних процесів, які відбуваються в Україні, наслідками ментальних і регіональних традицій, сімейного та шкільного виховання. Але потрібно зазначити, що освітнє середовище у ВВНЗ має суттєві резерви для виховання шанобливого ставлення до державної мови. Зокрема відомо, що найбільш дієвими серед психологічних механізмів виховання є ідентифікація та наслідування. Якщо ідентифікація зумовлює прийняття цінностей та переконань близьких людей, то наслідування є цілеспрямованим відтворенням манер, вчинків і звичок інших людей, доступних для зовнішнього спостереження. Ці психологічні механізми є основою такого методу виховання, як “приклад”. Він дає конкретні зразки для наслідування і тим самим формує свідомість, почуття, переконання, звички, ставлення, риси характеру курсанта. З огляду на це надзвичайно важливе значення має особистий приклад офіцера, командира, викладача. Досліджуючи проблеми педагогічної етики, Г. Васянович зазначав, що саме педагог суттєвим чином впливає на рівень моральних відносин між студентами. Педагог відіграє значну роль у домінуванні в цих стосунках дружби, взаємодопомоги, обміну думками про свої успіхи й невдачі, ціннісних орієнтацій, інтересів, ідеалів і поглядів. І це підтверджують результати опитування курсантів [3].

Так, зокрема для 38 % опитаних прикладом для наслідування є офіцери факультету, для 32 % прикладом моральної поведінки є викладачі кафедр, ще майже 10 % готові наслідувати когось з офіцерів відділів, служб або керівництва академії. Водночас курсантам було запропоновано визначити, як часто російська мова використовується офіцерами факультетів та викладачами за шкалою: ніколи, інколи, часто, дуже часто або завжди. Результати такі: близько 55 % опитаних вказують на те, що офіцери факультетів інколи

послугуються мовою північного агресора, 26 % опитаних вказала що таке трапляється доволі часто.

Великою є також частка респондентів, які вказали, що і викладачі допускають подібне у спілкуванні з ними під час офіційного та неформального спілкування. Близько 75 % опитаних вказали, що викладачі інколи використовують російську, а ще 15 % сказали, що часто.

Отже, надзвичайно потужний метод особистого прикладу офіцера та викладача ще не повною мірою сприяє формуванню національної свідомості майбутніх офіцерів, патріотизму, їхньої гордості за приналежність до українського народу, його культури, а також перешкоджає формуванню корпоративної етики. Але, незважаючи, навіть на такі, можливо не зовсім втішні дані, наші випускники мають надзвичайно високий дух патріотизму. Їм було запропоновано назвати подію або захід під час навчання в академії, які запам'яталися їм найбільше. 48,4 % опитаних, не вагаючись, зазначили, що це була їхня участь у складі мотоманеврених груп на адміністративному кордоні з Кримом, а ще 30 % назвали участь у марші Незалежності в Києві. Ці дані є дуже показовими.

Ще одна проблема, яка потребує поглибленого вивчення та уваги, стосується виховання у курсантів відповідальності та самостійності. Бути відповідальним – означає усвідомлено думати про перспективу та намагатися передбачити, до чого може привести той чи інший вибір. Бути самостійним – означає нести відповідальність за власний вибір. Самостійність – це самоконтроль, а не сторонній контроль. Самостійність передбачає ініціативність, рішучість і сміливість.

Правда, при цьому є суперечність: з одного боку від офіцерів вимагається бути здатними до інноваційної діяльності, самостійності та нестандартності при прийнятті рішень, виконувати інші завдання, які потребують творчого підходу або прийняття оперативних рішень у непередбачених ситуаціях, умовах просторової та часової обмеженості, а з іншого боку – у вищому військовому навчальному закладі переважає авторитарний стиль управління діями

курсантів. Вони навчаються в умовах чіткого розподілу обов'язків, високої регламентації життєдіяльності, статутного порядку та взаємовідносин, перебувають в умовах примусового спілкування з обмеженим колом людей, повинні безумовно підпорядковуватись, дотримуватись як формальних, так і неформальних норм поведінки. Ці фактори не сприяють формуванню творчої особистості, здатної до саморозвитку, самовдосконалення, яка б прагнула творчо опанувати нові, потрібні для свого розвитку знання та уміння, а навпаки – знижують рівень самостійності курсантів, привчають до шаблону, стримують самостійне прийняття рішень і в результаті позначаються на якості підготовки до занять [4]. Посилює цю суперечність і те, що впродовж 4-х років навчання курсанти, переважно, виконують соціальну роль “підлеглого”, а одразу ж після випуску їх статус змінюється на більш самостійну соціальну роль. Цікавими є результати дослідження. Рівень самостійності курсанти за 10-бальною шкалою оцінили так: на 1–2 бали її оцінили 23,38 % опитаних випускників, на 3–4 бали – 21,71 % опитаних, на 5–6 – 31,73 % опитаних, на 7–8 – 15,03 %, а 9–10 всього 3,34 % опитаних.

Ця проблема потребує пошуку шляхів її вирішення, оскільки навіть новації у вищій освіті передбачають, що значний обсяг матеріалу курсанти мають вивчати самостійно. На це вказує і резолюція симпозиуму Ради Європи на тему “Ключові компетентності для Європейського співтовариства”, де визначено орієнтовний перелік ключових компетентностей, серед яких також і уміння організувати свої прийоми вивчення, уміння вирішувати проблеми, а також самостійно займатися своїм навчанням. Резерви для того, щоб змінити ситуацію, є.

Курсантам було запропоновано дати відповідь на запитання про те, які, на їхню думку, виховні заходи вони можуть зарахувати до найбільш невдалих. Переважна більшість курсантів випускного курсу (майже 60 %) назвала лекторії вихідного дня та дні правових знань, ще майже 40 % – заходи, що проводяться у неділю. Ефект від цих заходів дорівнює нулю. То чому б, наприклад, у неділю

у світлий час доби не дозволити курсантам відвідати бібліотеку, або самостійно підготуватись до занять наступного тижня?

Тоді б і кількість книжок, прочитаних курсантами за рік була не 1–2, як вказали 37 % опитаних, і навіть не 3–4, про що зазначили 27 % респондентів. Для цього потрібно мотивувати їх, і результат буде набагато кращим.

І це підтверджують відповіді курсантів на запитання: “Як Ви думаєте, для чого людина повинна читати?” Відповіді більшості респондентів були майже однаковими: для духовного розвитку людини, самовдосконалення та саморозвитку, покращення пам’яті, розвитку мовлення, поповнення словникового запасу. Але вразила думка одного із курсантів, який написав: “Для того, аби прожити декілька життів. Той, хто не читає – проживає лише одне життя”.

Потребує вирішення ще одна проблема. Сьогодні на перших курсах навчальних закладів Міністерства оборони, правоохоронних органів, а також Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького навчаються курсанти, які були безпосередніми учасниками антитерористичної операції. Це зовсім молоді люди, яким близько 20–22 років, які мають ще не сформовану мотиваційно-ціннісну сферу особистості. Досвід країн, на території яких відбувались бойові дії, дозволяє зробити висновок про те, що участь у подіях, пов’язаних з ризиком для життя, впливає на психіку людини. За даними авторитетних досліджень, після війни у В’єтнамі Сполучені Штати Америки втратили людей значно більше, ніж під час бойових дій (через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових). Синдром посттравматичних стресових розладів супроводжується загостреним почуттям справедливості, високою тривожністю, ускладненими відносинами в сім’ї, агресивністю, схильністю до застосування сили при вирішенні суперечливих питань, депресією, нервовим виснаженням тощо. І робота з такими військовослужбовцями, їх виховання, їх навчання потребує особливих підходів.

Безумовно, провідна роль у роботі з учасниками бойових дій має належати грамотним психологам. Але кожен викладач, який працює з курсантами, повинен з розумінням ставитися до їхніх способів самовираження; будувати відносини на засадах толерантності, поваги до особистості; уникати упередженості, приниження, бути емоційно стриманим, уважним і справедливим в оцінці знань та досягнень курсантів, а також опиратися на діалогічні прийоми взаємодії.

Висновки. Соціально-економічні та політичні умови, в яких опинилася українська держава вимагають ретельного аналізу викликів сучасності, врахування тенденцій сьогодення та вирішення нагальних проблеми професійного виховання майбутніх офіцерів. Потрібно здійснити ревізію форм і методів формування моральної культури курсантів та експертну оцінку змісту цього процесу з позицій європейського досвіду підготовки армійських офіцерів, співробітників правоохоронних органів та досвіду проведення антитерористичної операції на сході України. У сучасних умовах науково-педагогічний і офіцерський склад не мають права на неефективне управління цим процесом та байдуже ставлення до формування ціннісних корпоративних орієнтацій.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку полягають у побудові моделі особистості офіцера Держприкордонслужби, у якій на основі експертної оцінки із залученням керівників органів охорони кордону, науково-педагогічного складу, а також досвідчених вихователів і науковців буде передбачено зміст інструментальних і термінальних цінностей, професійно важливих якостей випускника. Це визначатиме подальші напрями виховання, його зміст, який у першу чергу буде відображатися у навчальних дисциплінах циклу гуманітарної підготовки.

Список використаної літератури

1. Грязнов І. О. Теоретико-методичні засади морального виховання майбутніх офіцерів Державної прикордонної служби України : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2005. 412 с.

2. Макогончук Н. В. Ціннісні орієнтації майбутніх офіцерів-прикордонників як основа їхньої громадянської компетентності. *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Вип. 1, 2015. – Ужгород : ДВНЗ “УжНУ”. С. 142–147.

3. Васянович Г. П. Педагогічна етика : навч. посіб. К. : Академвидав, 2011. – 256 с.

4. Діденко О. В. Креативність у структурі професійної готовності офіцера-прикордонника: суперечливий характер, компонентний склад і зміст. *Вища школа : – Київ, видавництво “Знання”, 2016. №. 1. С. 88–98.*

Діденко А. В. Формирования нравственной культуры будущих офицеров-пограничников в процессе изучения гуманитарных дисциплин

В статье приведены некоторые аспекты формирования нравственной культуры и профессионального воспитания будущих офицеров-пограничников в процессе изучения гуманитарных дисциплин. Автором сделан вывод, что социально-экономические и политические условия, в которых оказались украинские правоохранительные органы и силовые структуры государства, требуют тщательного анализа различных аспектов формирования нравственной культуры и профессионального воспитания. Речь идет о том, что нужно провести ревизию форм и методов профессионального воспитания курсантов и экспертную оценку его содержания с позиций европейского опыта подготовки армейских офицеров, сотрудников правоохранительных органов и опыта проведения антитеррористической операции на востоке Украины.

Ключевые слова: *профессиональное воспитание, нравственная культура, будущие офицеры-пограничники, морально-этические ценности, ценностные ориентации, курсанты, система воспитательной работы.*

Didenko O. Formation of moral culture to future border guard officers in the process of studying humanitarian disciplines

The article presents some aspects of formation of moral culture and professional education to future border guard officers in the process of studying humanitarian disciplines.

The results of the analysis of the latest researches and publications in which the solution to the above mentioned problem was initiated allows us to assert that the problems of professional education and the formation of moral culture to future officers are the subject of attention of both domestic and foreign scholars. However, today the situation is that there is no clear answer to the question: what moral and ethical values should a future officer possess?

It was found out that the moral culture of the border guard officer is a characteristic of the individual from the point of view of the integrity of their moral development, the complex of moral qualities inherent in future officers, characterizing their moral consciousness and behavior in daily service activities. Moral culture has two main aspects – values and regulations. Moral values are ethical virtues, the main of which is prudence, benevolence, courage, and justice. In a civil society among moral values there are recognized honesty, loyalty, and respect

for the elders, diligence and patriotism. Moral regulations are a behavioral code focused on these values.

The author concludes that the moral culture can be defined as a way of assimilation, transmission and development of moral values as a system of moral relations that are established as a result of the embodiment of moral concepts through moral actions. They reflect a certain level of development of social connections between people, between an individual and a group or a society or between groups.

It is important to conclude that the social and economic and political conditions the Ukrainian law-enforcement agencies and structures are happened to be in, require careful analysis of various aspects of the formation of moral culture and professional education. It is about the need to revise the forms and methods of professional training of cadets and to give an expert assessment from the point of view of the European experience of training military officers, law enforcement officers and the experience of carrying out the anti-terrorist operation in eastern Ukraine.

Key words: *professional education, moral culture, future border guard officers, moral and ethical values, value orientations, cadets, system of educational work.*